

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ – МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ

Вячеслав САРИЧЕВ

orcid.org/0000-0002-3176-878X

доктор філософії, учений секретар Національного заповідника «Хортиця»

Анотація. У статті на прикладі Хортицької Січі розглядається еволюція поглядів на питання січової генези в контексті пануючих у різні періоди ідеологічних умов. Основою дослідницьких підходів є теорія місця пам'яті французького історика П'єра Нора, а також висновки американського філософа Томаса Куна про змінність наукових парадигм внаслідок наукових революцій та неможливість розв'язання їх конфлікту за допомогою доказів. На повсякденно-побутовому рівні суспільної свідомості поняття «Хортицька Січ» формувалося з першої половини – середини XVII ст. В наукове поле воно потрапило у другій половині XVIII ст. разом з іншими центрами запорозького козацтва у пониззі Дніпра. Проте Хортицька Січ не вписалася в систему офіційних наукових поглядів. Обґрунтування «прав» імперії на так звану Західну Русь (литовські, білоруські та західноукраїнські землі) потребувало розгляду запорозького козацтва як промосковської та антипольської сили. Назолос був зроблений на епоху війн проти Речі Посполитої, які з кінця XVI ст. вели запорожці. Козацькі центри, що виникли до цього періоду, під січовий статус не підпадали. Внаслідок цього у XIX ст. виникла традиція, відлуння якої існує і в сучасній українській історіографії, іменувати Хортицю не місцем Січі, а «місцем збору», «протосічі» тощо. З тих самих причин не вписалася Хортицька Січ і в класову модель розвитку суспільства. В такий спосіб січова історія опинилася в контексті російської історії, а питання діяльності українського народу з освоєння південних територій та створення осередків самоврядності ще в часи Великого князівства Литовського відходили на другий план. Лише із відновленням української незалежності в 1991 р. виникли умови для осмислення феномену Хортицької Січі. Нова наукова парадигма дає можливість розглядати україноцентричні моделі першої Січі, її роль в освоєнні південних земель, протидії османсько-татарській агресії, формуванні козацького стану. Це актуалізує напрямки подальших досліджень історичної достовірності Хортицької Січі як основи поняття місця пам'яті українського народу.

Ключові слова: Хортицька Січ; місце пам'яті; наукова парадигма; суспільна свідомість.

KHORTYTSIA ISLAND IS A PLACE OF MEMORY

Viacheslav SARYCHEV

Doctor of Philosophical Sciences, Scientific Secretary of the Khortytsia National Reserve

Annotation. In the article, using the example of Khortytska Sich, the evolution of views on the question of Sich genesis is considered in the context of the prevailing ideological conditions in different periods. The basis of research approaches is the theory of the place of memory of the French historian Pierre Nora, as well as the conclusions of the American philosopher Thomas Kuhn about the variability of scientific paradigms due to scientific revolutions and the impossibility of resolving their conflict with the help of evidence. At the everyday level of public consciousness, the concept of “Khortytska Sich” was formed from the first half to the middle of the 17th century. It entered the scientific field in the second half of the 18th century, together with other centres of the Zaporizhzhya Cossacks in the lower Dnieper. However, Khortytska Sich did not fit into the system of official scientific views. The justification of the empire's 'rights' to the so-called Western Russia (Lithuanian, Belarusian, and Western Ukrainian

lands) required consideration of the Zaporizhzhya Cossacks as a pro-Moscow and anti-Polish force. The emphasis was placed on the era of wars against the Polish-Lithuanian Commonwealth, which, since the end of the 16th century, was led by the Zaporozhians. Cossack centres that arose before this period did not fall under the sich status. As a result, in the 19th century, a tradition arose, the echo of which exists in modern Ukrainian historiography, to call Khortytsia not the place of Sich but "the place of gathering," "protosich," etc. For the same reasons, Khortytska Sich did not fit into the class model of social development. In this way, the history of Sich found itself in the context of Russian history, and the issues of the activities of the Ukrainian people in the development of the southern territories and the creation of centres of self-government back in the days of the Grand Duchy of Lithuania receded into the background. Only with the restoration of Ukrainian independence in 1991 did the conditions for understanding the phenomenon of Khortytska Sich emerge. The new scientific paradigm allows us to consider the Ukrainian-centric models of the first Sich, its role in the development of southern lands, resistance to Ottoman-Tatar aggression, and the formation of the Cossack state. This actualizes the direction of further research into the historical authenticity of Khortytska Sich as the basis of the notion of a place of memory for the Ukrainian people.

Key words: Khortytska Sich; place of memory; scientific paradigm; social consciousness.

Постановка проблеми. Формування власної ідентичності – органічний процес історії будь-якого народу. Одним із його проявів є інтерес до місць, речей та образів, які концентрують дані про певні історичні події та явища. Такі «місця пам'яті», за визначенням французького історика П'єра Нора, існують поза ідеологічним впливом і за своїм інформаційним потенціалом є протилежністю офіційній історії. Остання, на відміну від місць пам'яті, лише частково реконструює минуле тимчасовими категоріями [37, с. 99–108]. Інакше кажучи, місця пам'яті є засобами змістової комунікації між реальними історичними подіями та уявленнями про них на повсякденно-побутовому, науково-теоретичному та ідеологічному рівнях суспільної свідомості.

В Україні одним із таких місць є Хортиця. Її образ, зокрема, пов'язаний із запорозьким козацтвом та першою Запорозькою Січчю. Актуальність дослідження історії Хортиці в цьому контексті полягає у його дотичності до процесу національної самоідентифікації

українського народу. Дослідження мають виявляти ступінь історичної достовірності породжених цим місцем пам'яті образів та уявлень. Хронологічна та географічна локалізація першої Січі багато в чому визначає сутність виникнення січового феномену та соціальних ознак ранньої козацької спільноти. Або це козацький центр, що сформувався в першій половині XVI ст. внаслідок освоєння південних земель та для захисту від татарської агресії уходниками та служилими верствами, або центр, що виник в іншу епоху, у другій половині XVI ст., з початком боротьби козацтва за легалізацію свого стану. Відповідь на це питання складає основу розуміння Хортиці як місця пам'яті українського народу.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Хортиця посідає помітне місце в дослідженнях генези Запорозької Січі, що відображено у працях О. Апанович, В. Сергійчука, Ю. Мицика, С. Леп'явка, Г. Шаповалова, Т. Шевченка та інших істориків [45]. Сучасна українська історична наука розглядає Січ як військовий та адміністративний центр

козацтва на півдні українських земель з середини XVI ст. до 1775 р., який утворився через потребу в самоорганізації козацтва та захисті від татарської агресії [62, с. 270]. Але серед низки цих козацьких центрів перша, Хортицька, Січ залишається чи не найзагадковішою через діаметрально протилежні її оцінки – від визнання її осередком колонізації нових земель та протидії агресії з півдня [32, с. 6; 4, с. 123–126] до заперечення її існування через начебто брак джерельних даних [11]. Також Хортиця розглядається як місце, де виникли зародки Січі, а сам цей козацький осередок розглядається як її предтеча або прототип [53, с. 40; 19, с. 10, 20] та в рамках інших підходів. Але причини такого розмаїття оцінок, яке формувалося впродовж тривалого часу, залишаються нез'ясованими. Це, а також умовність термінів «предтеча», «прототип» тощо перешкоджають цілісному сприйняттю Хортицької Січі та формуванню її образу у суспільній свідомості.

Метою цього дослідження є виявлення особливостей становлення та розвитку образу Хортицької Січі як місця пам'яті українського народу, що позначилися на його науковому осмисленні.

Для цього необхідно розглянути історичні етапи цього процесу та відповідні їм ідеологічні впливи, що формували наукові парадигми та корегували образ Хортицької Січі. Порівняння цих впливів базується, зокрема, на висновках американського філософа Томаса Куна про змінність дослідницьких парадигм внаслідок наукових революцій. Важливим є його зауваження про те, що «конкуренція парадигм не є видом боротьби, яку можна розв'язати за допомогою доказів» [29, с. 160].

Виклад основного матеріалу. Виникнення образу Хортицької Січі на повсякденно-побутовому рівні суспільної свідомості фіксується у першій половині XVII ст. – у ймовірний час створення народної думи «Розмова Дніпра з Дунаєм». Письмове згадування терміна «січ» датується серединою цього століття. Але перед цим він мав закріпитися в усному повсякденному мовленні. У творі йдеться про переправу та «стародавню Січ» на річці Хортиця, куди прибуває козацьке військо і проводить козацьку раду:

*До річки Хортиці прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавньої Січі поспішали,
У стародавній Січі очертою сідали,
Сребро і злато турецьке на три часті паювали* [34, с. 67–68].

Поширення цього образу в колективній пам'яті засвідчує «Історія про козаків запорозьких» С. Мишецького, створена під враженням перебування автора на Запорозькій Січі у 30-х рр. XVIII ст. Записані ним козацькі перекази свідчать про «острів Хортицю, на котрому здавна була Запорозька Січ», а також існували укріплення часів гетьмана Сагайдачного. Серед місць січей на Запорозжжі, де козаки «свої головні житла, або як вони їх звали січі, мали», Хортиця була першою [33, с. 9–10, 31, 34–43]. Живучість цих уявлень навіть через сто років після знищення запорозького козацтва в 70–80-х рр. XIX ст. зафіксував Я. Новицький у своїх етнографічних дослідженнях. Із зникненням у центральній Малоросії бандуристів на початку 1870-х рр. кращі історичні пісні та думи козацької доби записувалися від стариків на Великому Лузі, порогах та островах, зокрема на Хортиці [36, с. 358]. Дослідник наводить розповідь старого козака Сагайдака про

втечі на південь: «...утеchemo до Дніпра... поселемось біля Січі таки, у тім ліску, що знайде – супротив острова Хортиці (проти северного конца острова)... кругом густий ліс, скелі та гори» [35, с. 288]. В народній уяві Хортиця та Мала Хортиця були місцями козацьких кладів, багато з яких наче були «заклятими» та приносили біду шукачам [35, с. 350–374]. Звертає на себе увагу співзвучність цих, імовірно, новоутворених переказів з рядками наведеної козацької думи про турецьке срібло та золото, привезене на Хортицьку Січ.

На науково-теоретичному рівні Хортицька Січ, як і поняття Січі взагалі, з'являються у 60–70 рр. XVIII ст. Вже були відомі дані літописів про хортицькі укріплення Дмитра Вишневецького [43, с. 664] та праці річпосполитської історіографії XVI–XVII ст. Олесандро Гваньїні та Мартін Бельський писали про базування козаків на дніпровських островах, у тому числі на Хортиці, а Станіслав Сарницький вказував на місцевість Кохане поряд із Хортицею в контексті захисту тутешньої переправи від татарських набігів [7, с. 428–429; 66, с. 1358–1359; 70, р. 20, 31]. Про військове значення острова свідчили твір Бартоша Папроцького (1582) [67, с. 157–158], щоденник Еріха Лясоти (1594) [46, с. 53] та поема учасника війни з козаками Семена Пекаліда (1600) [60, с. 37]. Вже були накопичені чималі картографічні матеріали. Картографам були відомі розташування замку Д. Вишневецького [23], позиції козаків, що охороняли правий берег Дніпра вздовж порожистої частини до о. Хортиця та Кічкаської переправи [69], розташування Січі (Setch) на о. Мала Хортиця та, ймовірно, покинуті укріплення раніших часів на о. Велика Хортиця, які

могли бути стародавньою Січчю, що існувала до часів Д. Вишневецького [68].

Перші російські історики XVIII ст. кваліфікували ці козацькі пункти як Січі. Герхард Фрідріх Міллер писав, що козакам вже на початку їх історії одночасно протистояли і татари, і поляки, «яких вони за ворогів вважали». В таких умовах козаки створили свій військовий центр, пов'язаний із навколишніми селами: «Вони зробили собі на Хортицькому острові укріплене місце, що їх мовою Січ зветься. Але це місце їх перебування іноді за обставинами перемінювалося. Рахують 8 таких місць, на яких Січ в різні часи перебувала. Вони населили на віддаленні від січі, між Дніпром і Бугом річками, села, в яких жили в шлюбі з їх сім'ями, коли в Січі одним неодруженим перебувати дозволялося» [17, с. 2–3]. Олександр Рігельман наводить дані про Хортицю як одне з десяти місць перебування або «зібрання» козаків, після якого була Томаківка. Ці місця він іменує «Січ Запорозька». Водночас він вказує на постійні складні стосунки козаків з поляками [48, с. VII, 2–3].

Але, на відміну від побутового рівня суспільної свідомості, науковий феномен Хортицької Січі формувався в рамках імперської ідеології, під впливом явищ тодішньої політичної дійсності. По-перше, маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 року визначав офіційне ставлення до запорозького козацтва: «...січ Запорозька у край вже зруйнована, із знищенням на майбутній час і самої назви Запорозьких козаків... немає тепер більше Січі Запорозької в політичній її потворності, отже ж і козаків цього імені...» [42, с. 190, 193]. Така позиція підтверджена й іншими документами, зокрема листом цариці Г. Потьомкіну

22 лютого 1788 р.: «...ім'я запорожців з часом старайся замінити іншим, бо Січ, знищена маніфестом, не залишила по собі вухам приємного прозвання; в людях же хто не знає – щоб не збудилася мрія, ніби за потрібне знайшли відновити Січ, або назву» [16, с. 450].

По-друге, ідеологічного обґрунтування для суспільної свідомості потребувала анексія Росією литовських, білоруських та правобережних українських територій в ході поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 років. Першим це зробив письменник та історик М. Карамзін у своїх публіцистичних працях. У 1801 р. він писав про «нахабну і злу Польщу», яка «терзала нашу батьківщину», «хижою рукою хапала у своє підданство цілі князівства російські» та закувала у ланцюги стародавню столицю Володимира. Він патетично оспівував могутність Катерини II, яка через любов до Росії «взяла в Польщі тільки давнє наше надбання» [22, с. 16]. Карамзінський трактат «Записка про давню та нову Росію в її політичному та цивільному станах» був фактично маніфестом дворянства, наляканого французькою революцією, наполеонівськими війнами, реформаторськими ідеями Олександра I та частковим відтворенням польської державності у вигляді Герцогства Варшавського. Обґрунтовуючи завдання, «щоб не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким ім'ям», М. Карамзін промальовує її образ як одвічного ворога Росії та православ'я. Умовами існування російської держави проголошуються непохитність самодержавства та право на агресію: «Чи дорікнемо Катерині зайвим військовим славолюбством? Її перемоги затвердили зовнішню безпеку держави. Нехай іноземці засуджують

поділ Польщі: ми взяли своє. Правилom монархині було не втручатися у війни, чужі й даремні для Росії, але плекати дух ратний в імперії, народженій перемогою» [21, с. 42].

Ці ідеологічні кліше сформували нову наукову парадигму, яка була покладена в основу дванадцятитомної «Історії держави Російської» М. Карамзіна та у подальшому розвинена М. Погодіним, С. Соловйовим та ін. В її межах заборонене до згадки запорозьке козацтво отримує можливість появи на сторінках наукових праць лише у вигляді антипольської та проросійської сили.

Вже в 20-х рр. XIX ст. таку тенденцію можна бачити в праці Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії» [6]. Серед її джерел автор, зокрема, зазначає «Історію України та українських козаків» австрійського історика Й.-Х. Енгеля (1792). Цей австрійський історик вказує, що під захистом кількох замків козаки «заклали на островах декілька кошів {Koschen} та січей {Setschen}». При цьому місцем збору всіх козацьких військ староста черкаський і канівський Остафій Дашкович «визначив острів Хортицю..., щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу». Дашкович оснастив козаків вогнепальною зброєю, запровадив жорстку дисципліну у поєднанні із вільним вибором офіцерів та вільним розподілом здобичі. Пізніше захист цієї переправи організував Дмитро Вишневецький. Він укріпив Малу Хортицю та острів Томаківка, а також будував човни з бортами з турячих шкір [12, с. 85, 101, 106]. Тобто в боротьбі з татарами Хортиця стає основним осередком козаків, у яких існувало самоврядування. На прикладі Хортиці Й.-Х. Енгель навів характерну ознаку всіх Запорозьких Січей,

які, зокрема, були місцем збору війська, яке постійно там не перебувало. Проте Д. Бантиш-Каменський не доповнює ці дані і не досліджує феномен Хортицької Січі, обмежуючись лише згадкою про неї. Натомість відповідно до імперської наукової парадигми він зауважує, що малоросійська історія зі слов'янської доби «щільно з'єднана із загальною вітчизняною», виділяє серед козацьких лідерів виключно очільників антипольської боротьби та наголошує на протестному походженні козацтва: «Ведучи життя вояволице, приймали вони в своє співтовариство всіх людей-втікачів... Малоросіяни віддалялись до низових країн річки Дніпра від придушення поляків або для звільнення себе від батьківської влади, тікаючи від покарання, боргів, а деякі сподівалися знайти там найкраще життя... Неодружені мали житла на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали» [6, с. V–VI, 109, 110–111].

Отже, згадки Г. Міллера [17] та О. Рігельмана [48] про конфлікти козаків та поляків поступилися загальному антипольському забарвленню історії козацтва. В такий спосіб образ Хортицької Січі штучно починав асоціюватися з пізнішим періодом – добою козацько-польського протистояння. Втім це відкрило можливості її художнього осмислення.

Перед написанням повісті «Тарас Бульба» М. Гоголь вивчав та викладав історію, а також збирав фольклорні твори. Ймовірно, він був знайомий з Хортицькою Січчю з наукових праць. Рядки з «Тараса Бульби» «піднялися на пором та через три години плавання були вже біля Хортиці, де була тоді Січ, яка так часто змінювала своє пристановище» [8,

с. 298] є майже цитуванням Д. Бантиша-Каменського про житла неодружених козаків «на Хортицькому острові в укріпленому місці, ними Січ званому, яке, однак, за обставинами змінювали». Іншим джерелом знань М. Гоголя про Хортицьку Січ могла бути дума «Розмова Дніпра з Дунаєм», адже у 1806 р. її записав з вуст полтавського кобзаря друг сім'ї Гоголів В. Ломиковський [50, с. 46]. Але перед цим, ще у травні 1831 р., М. Гоголь знайомиться з О. Пушкіним, який у вересні того ж року пише вірш «Наклепникам Росії». В ньому поет, який перебував під впливом карамзинських тез, виправдовує придушення Росією польського повстання 1830–1831 рр., адже це начебто така собі «домашня, стара суперечка слов'ян між собою», у яку Захід не має втручатися [47, с. 339–340].

Молодий Гоголь, який прагне письменницької слави, не міг не зрозуміти, що літературні запорожці матимуть право на життя лише за умов їх боротьби з Польщею. І герої «Тараса Бульби» силою уяви автора вирушають з Хортиці на війну з поляками. Отже, «гоголівська Січ» – це певний симбіоз ідеологічної, історіографічної та фольклорної традицій. Але водночас, за слушними висновками Ю. Завгороднього, завдяки цьому твору Тарас Шевченко вводить Хортицю до української культури як один із значущих феноменів [14, с. 113]. Дякуючи М. Гоголю, Т. Шевченку, а також М. Лисенку, І. Репіну та іншим митцям, Хортиця постає як місце відтворення культурно-історичної спадкоємності та української ідентичності на прикладі боротьби з іноземними поневолювачами.

Водночас у викладах козацької історії набуває домінування антипольський наголос. Історик-монархіст М. Коялович

пише про одвічний польсько-козацький антагонізм та про те, як уся «Малоросія піднімалась на смертельну боротьбу з Польщею» [27, с. 219, 235]. М. Костомаров у монографії «Богдан Хмельницький» (1859) вказує, що козакам «судилося стати борцями за російську народність проти Польщі, охоронцями православної віри, провідниками свободи, незалежності та єднання російського народу» [26, XVIII]. Для П. Куліша у формуванні козацтва важливою була заданість протистояння інтересів Польщі та переселенців з України [28, с. 31], а в лекціях «Історія малоруського козацтва» (1882) В. Антонович визначає козацтво «найвидатнішим явищем історії Південно-Західної Русі саме кінця XVI ст.», тобто з початку козацьких війн проти Речі Посполитої [18, с. 1].

Першим кроком до подолання такого схематизму у підходах до історії козацтва стала періодизація його розвитку в динаміці української історії XVI ст., здійснена В. Антоновичем. Перший етап – це формування «Запорозької громади» з кінця XV до 30-х рр. XVI ст. з селян, що втратили землю, але зберегли волю, а також з міщан, що ставали ухадниками. Зростанню козацтва сприяли і старости прикордонних міст, що опікувалися обороною від татарських набігів. Другий етап (з 40-х рр. XVI ст.) засвідчив розвиток самоорганізації Запорозької громади. Серед передових козацьких укріплень проти кримців В. Антонович першим виділяє «поселення» Вишневецького на Хортиці. І лише на третьому етапі (70–80-ті рр.) виникає антагонізм із владою Речі Посполитої, коли більшість козаків, окрім невеликого реєстру, мали перейти у кріпацтво, аби забезпечити великому землеволодінню можливість експорту

сільгосппродукції в Західну Європу. Це закономірно призводить до четвертого етапу (з початку 90-х рр. XVI ст.) – етапу козацьких війн [18, с. 12–25].

Наступний крок здійснив Д. Яворницький у фундаментальній праці «Історія запорозьких козаків» (1892–1897). Замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця він визначає одночасно першою, Хортицькою, Січчю та прототипом Січі, що обумовлюється тотожністю цих понять в даному контексті. Протестних рис набувають лише наступні козацькі центри через загострення стосунків з Річчю Посполитою. При цьому Д. Яворницький не диференціює Січі залежно від чинників, що їх покликали до життя, та дає їм загальне визначення як військового, адміністративного та господарського центру: «...Січ була столицею всього запорозького козацтва, центром діяльності та управління всіма військовими справами, резиденцією всіх головних старшин, що очолювали низове козацтво» [63, с. 79, 84, 86].

Дослідження Д. Яворницьким сутності Січі та її етапів руйнувало всю офіційну систему поглядів на козацтво та Січ. Втім наукового перевороту не сталося через відсутність ідеологічних передумов. Історика почали критикувати як російські, так і українські вчені. Хортицьку Січ заперечували, зокрема, Л. Падалка та І. Каманін через відсутність у джерелах терміна «Січ» щодо острова. Л. Падалка казав про існування на ньому не Січі, а лише «збірного пункту», а першою Січчю вважав козацький центр на Чортомлику, про що відомо з джерел під 1661 р. [38, с. 272–274, 461]. І. Каманін наголошував, що джерела повідомляють не про Січ, а лише про «город», зведений на Хортиці. Втім брак джерел не заважав

йому обстоювати власну ідею існування Січі біля Таванської переправи з кінця XV ст. [20, с. 15–16, 17]. Активно критикував Д. Яворницького О. Лазаревський. Він дивився на Січ, особливо в останній період її існування, як на негативне явище, яке вже «відіграло свою історичну роль» [30, с. 84–85].

Багато в чому необ'єктивна критика, заборона викладати, заслання та інші утиски змусили Д. Яворницького підготувати таку собі «офіційну» версію першого тому «Історії запорозьких козаків» (1900), аби захистити дисертацію. В ній, зокрема, походження Січі обумовлено появою терміна «Січ» у літописах Самовидця та Самійла Величка під 1647 р. [64, с. 100, 103, 110].

Втім серед широкого загалу образ Хортицької Січі набув ще більшої популярності. Її апогей збігся з процесом національно-культурного відродження в переддень та роки Визвольних змагань. В цей час у суспільній свідомості Хортиця однозначно уособлює героїку української історії та український волелюбний дух. З кінця 1916 р. в Олександрівську (сучасне м. Запоріжжя) міська управа розглядає проекти забудови Хортиці із увічненням на острові пам'яті Запорозької Січі: «Острів Хортиця, як колишня «Січ Запорозького Козацтва», є місцем історичним, тому при розплануванні міста дбайливо було б намітити місця та площі для встановлення пам'ятників, бюстів, колон тощо строго витриманого українського стилю. У такому ж стилі слід би проектувати деякі громадські будівлі, навчальні заклади, церкву та частину будинків-дач. Деякий корисний матеріал охоче дасть Д. І. Еварницький, директор музею імені Поля в Катеринославі» [39, арк. 10]. Це була перша спроба

практичного перетворення острова на територію української ідентичності та національної пам'яті.

У 1917 р. пам'ять про Хортицю як місце Січі була матеріалізована створенням олександрівською громадськістю культурно-освітніх організацій – куренів «Хортиця» та «Січ». Невдовзі вони стали основою бойових куренів Вільного козацтва [58, с. 9]. У червні 1918 р. чи не вперше на Хортиці зібралося кілька тисяч воїнів української армії практично з усіх регіонів України. Вони встановили хрест та провели меморіальні заходи у пам'ять Хортицької січі та козаків, що загинули у різні часи [1, с. 239; 10, с. 426, 427, 429]. Командир Січових Стрільців, які квартирували в Олександрівську два місяці, Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний) писав: «Там робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку “Січ” (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке)... Територія давнього Запорозжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царинського Кута, і переконався, що традиція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на “Січі”. Кожний гордиться цим, що він з вільного козацького роду» [31]. Відновленням історичної спадкоємності стало створення у 1918 р. в Олександрівську Хортицького полку армії УНР. Серед військових частин з козацькими назвами також були бронепотяг «Хортиця» та дивізія «Запорозька Січ», яку намагався створити у вигляді січі на Хортиці отаман Юхим Божко. У кінці 1918 р. у нього були три курені та кулеметна сотня, які, за уривчастими свідченнями, він начебто розмістив

на Хортиці. Проте військова ситуація змінювалася калейдоскопічно, і під тиском більшовиків та махновців отаман та його запорожці відступили на північ [52, с. 10; 2, с. 58; 49]. Як вважає український філософ Юрій Завгородній, потрапляння Хортиці в орбіту визвольних змагань відбулося не на загальних засадах разом із тисячами інших українських топосів, а в статусі беззаперечної святині українського народу, яка отримала відповідне суспільне визнання [13, с. 6–7].

Проте наукової революції знову не сталося. В цей час не з'явилися нові фундаментальні праці історії генези Січі, а після Визвольних змагань 1917–1921 рр. козацтво було віднесено радянською владою до ворожого буржуазного табору. Виникнення Січі розглядали в тому ж контексті польсько-козацького антагонізму, але тепер з прив'язкою до конфлікту між великим польським та дрібним козацьким землеволодінням в останній чверті XVI ст. Історик-марксист М. Покровський резюмував: «...на спробу польських поміщиків підкорити повністю козацтво польській «державності», взяти його цілком на коронну службу і точно регламентувати його становище на цій службі козаки відповідали тим, що створюють собі закордонний центр, незалежний від польської держави, в образі Запорізької Січі. ...Козак, як дрібний землевласник, проник, таким чином, і за пороги, але тут, у цих незайманих місцях, він перемішувався ще з промисловцем, однак не схожим на горьківського босяка. Січ була гідною представницею дрібної козацької буржуазії» [41, с. 136–137].

Але класовий підхід виявився таким собі витратним матеріалом. У другій половині 30-х рр. XX ст. в очікуванні війни

тривала мобілізація всіх, у тому числі духовних ресурсів народу. У масовій радянській свідомості разом з інтеграцією елементів історичної пам'яті починається героїзація представників мілітарних прошарків «експлуататорських класів». Запорозьке козацтво та Богдан Хмельницький знову постають союзниками Москви в антипольській боротьбі. При відсутності наукового обґрунтування впровадження «нових» старих схем розпочалося засобами пропагандистського мистецтва, які відігравали роль мосту між міфологізованим минулим та дійсністю тоталітарної доби. Процес творення цієї дійсності яскраво ілюструє п'єса одного із стовпів радянського агітпропу О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» (1938). Твір був наповнений алюзіями, у яких Річ Посполита ототожнювалася із сучасною автору Польщею, а та в свою чергу – із нацистською Німеччиною. Про Польщу драматург висловлювався прямолінійно: «...фашистська польська шляхта разом із німецьким фашизмом мріє ще й сьогодні одягнути ярмо на шию вільних громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки» [57, с. 432]. Щоправда, після радянсько-нацистського розділу Польщі екранізація п'єси позбулася антинімецьких акцентів та «презентувала» Польщу як одноосібного ворога українського, російського та білоруського народів.

У науковій сфері це обернулося засудженням історії України «по курсу Грушевського «Історія України-Руси», тобто поза історією СРСР. Про це йшлося в сумнозвісній постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» 29 серпня 1947 р. Українські дослідники С. Білоусов, К. Гуслистий,

Н. Петровський та інші звинувачувалися в буржуазному націоналізмі. У висвітленні козаччини їм закидали брак уваги до боротьби селян проти польських загарбників та феодалів, до ролі Хмельницького, який придушив пропольську українську шляхту та очолив боротьбу народу, чим забезпечив «об'єднання українського народу зі своїми братами – російським та білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення». Постанова ставила «бойове» завдання – створення марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України» [59, с. 80–81, 87]. Наслідком стала поява двотомника «Історія Української РСР» (1951, 1954) та інших праць, створених на класових, антипольських та промосковських засадах.

Штучність та суперечливість такого підходу відразу далася взнаки в питанні Запорозької Січі. Хортиця як місце її виникнення не вписалася у класову модель. В. Голобуцький у монографії «Запорозьке козацтво» (1957) визнає, що організація козаків у 40-х рр. XVI ст. стала умовою появи Січі, яка при цьому чомусь постала... на кілька десятиліть пізніше, в іншому місці, коли розпочинаються козацькі війни. На цю суперечність увага не звертається, адже головною стає теза про те, що Січ «виникла не з волі «ясновельможних» магнатів, на кшталт кн. Дм. Вишневецького, а у боротьбі з ними. Вона була заснована не панами, а безіменними народними героями, які стали на боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту та чужоземного поневолення» [64, с. 65, 87]. Місцем появи Січі автор, з посиланням на М. Бельського, вважає острів Томаківку, попри те, що польський автор вказував не

один, а три козацькі осередки – острови Коханий, Хортиця та Томаківка [66, с. 1358–1359]. Подібні абсурдистські підходи можна бачити і в дослідженні думи «Розмова Дніпра з Дунаєм», у якому М. Плісецький пояснює слова про повернення козаків з походу, на річку Хортицю, до стародавньої Січі як шлях до ... Томаківки [40, с. 85–89]. Хортицька Січ стає незручною і в художній літературі. У виданні «Тараса Бульби» 1987 р., наприклад, цензори не змогли пройти повз гоголівську фразу про Хортицьку Січ та знівельювали її приміткою про те, що «центральні укріплення Січі та її старшини знаходились до к. XVI ст. на острові Томаківка» [61, с. 471]. Тобто Січ начебто не могла з'явитися без класової та антипольської боротьби.

Водночас політичні «відлиги» 50–60-х та другої половини 80-х рр. сприяли демократизації суспільної свідомості. В науковій сфері це пов'язано з розглядом козаччини під кутом зору української історії. За висновками О. Апанович, друга половина XVI ст., яку вважали часом виникнення Січі, була її новим етапом. В цей час Січ уже «розвинулась у козацьку республіку – своєрідний вияв української державності», а збройні сили українського народу «набули окреслених організаційних форм і певного внутрішнього устрою, виробили свою систему керування та забезпечення». До цих процесів острів Хортиця був залучений щонайменше з XV ст. через розташування поблизу Кічкаської переправи та Протовчого броду. Видатну роль острова в історії України засвідчили замок Д. Вишневецького, укріплення Якова Шаха та перебування військ П. Сагайдачного на Великій Хортиці [3, с. 8, 9; 4, с. 9; 5, с. 295, 298, 302–303].

Подією культурного та громадсько-політичного життя стала постанова уряду УРСР 18 вересня 1965 р. про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, та оголошення території острова Хортиця Державним історико-культурним заповідником. Документ передбачав створення та впорядкування садово-декоративного парку історії запорозького козацтва, встановлення пам'ятних знаків, організацію музейної роботи та інші заходи [15, с. 44–45].

5 серпня 1990 р. на Хортиці під час заходів до 500-річчя козацтва відбулася священна літургія та був спущений на воду вінок в пам'ять про кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка та всіх загиблих січовиків. З острова розпочалася хода десятків тисяч представників всіх областей України, яка завершилася мітингом у центрі Запоріжжя [25; 56]. Заходи були неоднозначно сприйняті тодішньою громадою міста, що ідеологічно «підігривала» партійна преса. Проте був відзначений небувалий світоглядний прогрес запорозьких можновладців, які не насмілилися перешкоджати святку [65, с. 11]. Принаймні ламання усталених стереотипів було розпочато. І лише історія, як тоді писав журналіст Віталій Портніков, мала дати відповідь, що це було насправді: «Яскравий фольклорний фестиваль, один з вагомих епізодів політичної боротьби чи все ж таки ще один крок на важкому шляху до суверенної Української держави – крок курним козацьким шляхом?» [44].

Примітно, що в головному контексті цих свят – ідеї незалежності та свободи, взірцем якої було козацтво, – органічно залунала тема Хортиці як української святині, що потребує відродження. Знов

було звернуто увагу на необхідність розбудови хортицького заповідника та Музею історії запорозького козацтва, зведення скульптур «Бандурист» та «Козаки в дозорі», створення діорам з тематикою видатних діянь козацтва, зокрема «Взяття і зруйнування запорозькими козаками работорговельної Кафи», «Бій запорозьких козаків під Жовтими Водами», скульптурної галереї козаків-героїв [24, с. 88–89]. Запорізький поет Петро Ребро на мітингу наголошував: «...не припиняються підступні спроби супотатів-технократів урбанізувати Хортицю, прохромити її стрілами автострад і мостів, залити бетоном і гудроном... Тим часом із глибини віків, крізь товщу літ звертаються до нас наші чубаті діди і прадіди. Вони просять, благають, наказують, закликають нас зберегти Хортицю, неоціненну святиню...» [51, с. 9]. Перед суспільством Хортиця постала як місце своєрідного силового поля, «своєрідної аури Духу пам'яті» [54, с. 109, 110].

Висновки. Формування у суспільній свідомості образу Хортиці як місця пам'яті, пов'язаного з козацтвом та Січчю, тривало у різні періоди під впливом конкретно-історичних умов. На першому етапі домінували несприятливий ідеологічний вплив та суперечності між імперськими науковими канонами та побутово-повсякденними уявленнями. Офіційний міф про право імперії на «Західну Росію» передбачав виключно антипольську Січ, яка начебто боролася за «возз'єднання» з Московським царством. Це суперечило часу існування та сутності Хортицької Січі, тому в межах вказаної парадигми їй місця не було. Її кваліфікували квазі-термінами на кшталт «місце збору» та

«протосіч». Навіть художній образ Хортицької Січі, створений М. Гоголем, міг існувати лише перенесеним у пізнішу добу козацько-польського протистояння. Через відсутність ідеологічних умов дослідження Д. Яворницького, а пізніше О. Апанович та інших істориків не могли вплинути на те, аби образ Хортиці як місця пам'яті закріпився у суспільній свідомості.

Відновлення української незалежності створило умови для наукової революції. Почали руйнуватися суперечності між науковим осмисленням феномену Хортицької Січі та його ідеологічним сенсом і чуттєвим сприйняттям. Попри відлуння ідеологічних кліше минулих років у певних сучасних концепціях феномен Хортиці як місця пам'яті був сформований. Він знайшов своє втілення в Історико-культурному комплексі «Запорозька Січ» Національного заповідника «Хортиця», представлений в ЗМІ, підручниках та монографіях, екскурсійній та просвітницькій діяльності тощо. Його основу утворює нова наукова парадигма, що розглядає україноцентричні моделі першої Січі, її роль в освоєнні південних земель, протидії османсько-татарській агресії, формуванні козацького стану.

Це не виключає розмаїття оцінок Хортицької Січі та актуалізує подальші дослідження історичної достовірності її образу як основи поняття місця пам'яті. Актуальними, зокрема, залишаються питання її локалізації, соціального складу раннього козацтва та формування на його основі козацького стану, виникнення січового коша, взаємодії прикордонних урядників та козацьких осередків, а також офіційного та звичаєвого права в генезі Січі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.
2. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях. Спогади. Невідомі твори. Київ: Смолоскип, 1999. 286 с.
3. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 298 с.
4. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 222 с.
5. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 334 с.
6. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 3 ч. Москва: В Типографии Семена Селивановского, 1830. Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной в 1654 году к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. XIX. 360 с.
7. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / відп. ред. В. А. Смолій; упорядк. та пер. з польської о. Ю. Мицика. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1006 с.
8. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: в 14 т. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1937. Т. 2: Миргород. 762 с.
9. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. 462 с.
10. Гордієнко Г. М. Під щитом Марса. Спогади: в 3 т. Філадельфія, 1976. Т. 3. 368 с.
11. Гурбик А. Проблема виникнення Запорозької Січі в працях О.М. Апанович. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2011. Вип. 21. С. 103–122.
12. Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / за заг. ред. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя. Харків: Факт, 2014. 640 с.
13. Завгородній Ю. Кілька епізодів з новітньої історії острова Хортиця (1917–1961 роки). *Серія «Сакральна географія: погляд з України»*. Запоріжжя: ТОВ «С-принт», 2017. Вип. 2. 32 с.

14. Завгородній Ю. Тарас Шевченко і острів Хортиця: модерні витоки відродження давньої святині. *Українознавство*. 2008. № 3. С. 112–115.
15. Збережемо туя славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–80-х рр. ХХ ст.: збірник документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник) та ін. Київ: Рідний край, 1997. 474 с.
16. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П. С. Лебедева. *Русская старина*. Санкт-Петербург, 1876. Июль. С. 441–478.
17. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, бывшего историографа российского, описания на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. Москва: В Университетской типографии, 1847. 92 с.
18. История малорусского козачества: лекции проф. ун-та св. Владимира В. Б. Антоновича. Київ: Літогр. Корчак-Новицького, 1882. 168 с.
19. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Арій, 2023. 240 с.
20. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1894. 94 с.
21. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. Москва: Наука, 1991. 127 с.
22. Карамзин Н. М. Историческое похвальное слово Екатерине II. *Сочинения*. Санкт-Петербург: В типографии Александра Смирдина, 1835. Т. 8. С. 1–113.
23. Карта Дніпра. Додаток до карти «Точний опис Великого Князівства Литовського князя Миколая Криштофа Радзивіла». Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, м. Київ. Сектор картографічних видань. Інв. № 5949.
24. Кириченко С. Не зрадьмо своїй матері. *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України*. 1992. № 2. С. 85–89.
25. Кліковка К., Лобач М. Свято над Дніпром. *Запорізька правда*. 7 серпня 1990.
26. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: в 12 т. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. Т. 9. Богдан Хмельницкий. Т. 1. CLXXII, 217 с.
27. Коялович М. О. Чтения по истории Западной России. Санкт-Петербург, 1884. 341 с.
28. Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1874. Т. I: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней казацко-шляхетской войны. 363 с.
29. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port Royal, 2001. 226 с.
30. Лазаревский А. М. Главнейшие моменты из истории запорожского козачества Д. И. Эварницкого. *Кіевская старина*. 1897. № 3. С. 84–86.
31. Мемуари Вільгельма Габсбурга, Полковника УСС. URL: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html>
32. Мицик Ю. Кордони і землі війська Запорізького (XV – середина XVII ст.). *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 7. С. 4–7.
33. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Москва, 1847. 43 с.
34. Народні думи, пісні, балади / упорядн. В. Яресенко. Київ: Молодь, 1970. 335 с.
35. Новицький Я. Твори у 5-ти томах / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. Т. 2. 510 с.
36. Новицький Я. Твори у 5-ти томах / редкол.: П. Сохань (голова) та ін. Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2009. Т. 3. 440 с.
37. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. А. Репа. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
38. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорозжской Сечи в первые времена

запорозького казачества. *Киевская старина*. 1894. Т. XLV. Май. С. 258–276, 439–461.

39. Письмо Александровской городской управы в Петроградский Областной Комитет Всероссийских Земских и Городских Союзов 8 января 1917 г. Державний архів Запорізької області. Ф. 24. Оп. 7. Спр. 153. Арк. 8–10.

40. Плісецький М. М. Дума про похід запорожців на Кавказ (До проблеми зв'язків українського фольклору з творчістю донського козацтва). *Наукові записки. Ужгородський державний університет*. 1958. Т. XXXIII: Українська і російська література. С. 61–100.

41. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. В 4 т. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. Т. 2. 320 с.

42. Полное собрание законов Российской империи. Первое собрание (1649–1825): в 45 т. Санкт-Петербург: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 20: 1775–1780. 1034 с.

43. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1913. Т. 21. Вторая половина. Книга степенная царского родословия. С. 344–708.

44. Портніков В. Джерела духовності. *Молодь України*. 8 серпня 1990.

45. Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: матеріали першої респ. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 18–20 січ. 1990 р. Дніпропетровськ, 1990. 219 с.

46. Путевые записки Эриха Лассоты, отправленным римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Санкт-Петербург: Типография П. П. Меркульева, 1873. 95 с.

47. Пушкин А. С. Собрание сочинений. В 10 т. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1959. Т. 2. Стихотворения 1823–1836.

48. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. Москва: В Университетской типографии, 1847.

49. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. 368 с. URL: <https://coollib.com/b/180166/read#t9>

50. Саричев В. Д. Хортиця в письмових джерелах та свідченнях: від Костянтина Багрянородного до Миколи Гоголя. Запоріжжя: Кераміст, 2019. 50 с.

51. Свято козацької слави. *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України*. 1992. № 2. С. 6–14.

52. Середа М. Отаманщина. *Літопис червоної калини*. 1930. № 1. С. 10–13.

53. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 349 с.

54. Ступаченко В. «Тут – аура Духу пам'яті». *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України*. 1992. № 2. С. 109–110.

55. Сушко К. С. Не вмре, не загине. *Хортиця. Альманах Запорізької організації Спілки письменників України*. 1992. № 2. С. 10–14.

56. Твердохліб М. Україна відзначає 500-річчя козацтва. URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755>

57. Токарев В. Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941). *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 427–455.

58. Турченко Ф. Г. Запорізький край за доби Центральної Ради. *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXV. С. 7–21.

59. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 р.): Збірник документів та матеріалів: у 2-х ч. / упоряд. Р. Я. Пиріг (керівн.); відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. Ч. II. 1944–1956 рр. 247 с.

60. Українська поезія XVI століття / редкол.: О. Є. Засенко та ін., упоряд., вступ. ст. та

приміт. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.

61. Чтоб вовек едины были. Век XVII / составл., предисл. и коммент. Я. Д. Исаевича. Москва: Молодая гвардия, 1987. 493 с.

62. Щербак В. О. Запорозька Січ. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 270–275.

63. Эварницкий Д. И. История запорожских козаковъ: в 3 т. С.-Петербургъ, 1892. Т. I. 542 с.

64. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. Рос. мова. 592 с.

65. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

66. Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. III: Ksiega VI. wraz z kontynuacia.

67. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584. Kraków: Biblioteka Polska, 1858. CLXII. 964 s.

68. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Conservation numérique. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom>

69. Sanson N. La Russie Noire ou Polonoise: qui comprend les provinces de la Russie Noire de Volhynie et de Podolie divisées en leurs palatinats: vulgairement connües sous le nom d'Ukraine ou Pays de Cosaques. 1674. URL: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>

70. Sarnicius S. Descriptio veteris et novae Poloniae. 1585.

REFERENCES

1. AVRAMENKO, N. (2007). *Memories of a Zaporizhian: Documentary Edition*. Kyiv: Tempora, 456 p. [in Ukr.]

2. ANTONENKO-DAVYDOVYCH, B.

(1999). *On Paths and Crossroads. Memoirs. Unknown Works*. Kyiv: Smoloskip, 286 p. [in Ukr.]

3. APANOVYCH, O. (1961). *Zaporizhzhia Sich in the Struggle Against Turkish-Tatar Aggression. 50s - 70s of the 17th Century*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 298 p. [in Ukr.]

4. APANOVYCH, O. (1969). *Armed Forces of Ukraine of the First Half of the 18th Century*. Kyiv: Naukova dumka, 222 p. [in Ukr.]

5. APANOVYCH, O. (1991). *Stories about the Zaporizhzhia Cossacks*. Kyiv: Dnipro, 334 p. [in Ukr.]

6. BANTYSH-KAMENSKYI, D. (1830). *History of Little Russia: in 3 Parts*. Moscow: In the Printing House of Semyon Selivanovskiy. Part 1: From the Establishment of the Slavs in this Country to its Annexation to the Russian State in 1654 by Tsar Alexei Mikhailovich. XIX. 360 p. [in Rus.]

7. GVANYINI, O. (2007). *Chronicle of European Sarmatia*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 1006 p. [in Ukr.]

8. GOGOL, N. (1937). *Complete Works: in 14 Volumes*. Moscow; Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. V. 2: Mirgorod. 762 p. [in Rus.]

9. GOLOBUTSKYI, V. (1957). *Zaporozhye Cossacks*. Kyiv: State Publishing House of Political Literature of the Ukrainian SSR, 462 p. [in Rus.]

10. HORDIENKO, H. (1976). *Under the Shield of Mars. Memories: in 3 Volumes*. Philadelphia. Vol. 3, 368 p. [in Ukr.]

11. HURBYK, A. (2011). The Problem of the Emergence of Zaporozhye Sich in the Writings of O. M. Apanovych. *Historiographic Research in Ukraine*. Kyiv, Vol. 21, pp. 103–122. [in Ukr.]

12. ENGEL, J.-H. (2014). *History of Ukraine and Ukrainian Cossacks*. Kharkiv: Fakt, 640 p. [in Ukr.]

13. ZAVHORODNII, Yu. (2017). Several Episodes from the Recent History of Khortytsia Island (1917-1961). *Series "Sacred Geography: a View from Ukraine"*. Zaporizhzhia: S-print LLC. Issue 2, 32 p. [in Ukr.]

14. ZAVGORODNII, Yu. (2008). Taras Shevchenko and Khortytsia Island: Modern Origins of the Revival of the Ancient Shrine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Issue 3, pp. 112–115. [in Ukr.]
15. BAZHAN, O., comp. (1997). *Let's Preserve that Glory (1997). Public Movement for the Perpetuation of the History of the Ukrainian Cossacks in the Second Half of the 1950s-1980s of the 20th Century: Collection of Documents and Materials*. Kyiv: Native region, 474 p. [in Ukr.]
16. Empress Catherine II and Prince Potemkin. Authentic correspondence. From the collection of Professor Nikolaevskaya Acad. Gen. Headquarters of P. S. Lebedev. *Russkaia starina* (Russian Antiquity). St. Petersburg, 1876. July, pp. 441–478. [in Rus.]
17. *Historical Works about Little Russia and Little Russians by G. F. Miller, a Former Russian Historiographer, Descriptions in Russian and German and Stored in the Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs (1847)*. Moscow: In the University Printing House, 92 p. [in Rus.]
18. *History of the Little Russian Cossacks: Lectures by Prof. University of St. Vladimir V. B. Antonovich (1882)*. Kiev: Lithography of Korchak-Novitsky, 168 p. [in Rus.]
19. SMOLII, V., ed. (2023). *History of Zaporozhian Sich*. Kyiv: Arii, 240 p. [in Ukr.]
20. KAMANIN, I. (1894). *On the Issue of Cossacks before Bogdan Khmelnytsky*. Kyiv: Printing House of G. T. Korchak-Novitsky, 94 p. [in Rus.]
21. KARAMZIN, N. (1991). *Note on Ancient and New Russia in its Political and Civil Relations*. Moscow: Science, 127 p. [in Rus.]
22. KARAMZIN, N. (1835). *Historical Eulogy to Catherine II. Writings*. St. Petersburg: In the Printing House of Alexander Smirdin. Vol. 8, pp. 1–113. [in Rus.]
23. *Map of the Dnipro. Addendum to the Map "Exact Description of the Grand Duchy of Lithuanian Prince Mykola Kryshtof Radzivil"*. National Library of Ukraine Named after V. I. Vernadskyi, Kyiv. Sector of Cartographic Publications. Inv. №. 5949. [in Lat.]
24. KYRYCHENKO, S. (1992). Let's not Betray our Mother. *Hortica. Almanac of the Zaporizhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 85–89. [in Ukr.]
25. KLIKOVKA, K., LOBACH, M. (1990). Holiday over the Dnieper. *Zaporizka Pravda*. August 7. [in Ukr.]
26. KOSTOMAROV, N. (1870). *Historical Monographs and Studies: in 12 Volumes*. St. Petersburg: D. E. Kozhanchikov Publishing House. Vol. 9. Bogdan Khmelnytskyi. Vol. 1. CLXXII, 217 p. [in Rus.]
27. KOYALOVICH, M. (1884). *Readings on the History of Western Russia*. St. Petersburg, 341 p. [in Rus.]
28. KULISH, P. (1874). *History of the Reunification of Rus: in 3 Volumes*. St. Petersburg: Publishing House of the "Public Benefit" Partnership. Vol I: From the Beginning of Colonization of Kievo-Galician Rus Devastated by the Tatar Pogrom to the Beginning of the Hundred-Year Cossack Gentry-War. 363 p. [in Rus.]
29. KUN, T. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. Kyiv: Port Royal, 226 p. [in Ukr.]
30. LAZAREVSKYI, A. (1897). The Most Important Moments from the History of the Zaporozhye Cossacks by D. I. Evarnitsky. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. 3, pp. 84–86. [in Rus.]
31. *Memoirs of Wilhelm Habsburg, Colonel of the USS*. [online] Available at: <http://spilka.webua.org/library/habsburg.html> [Accessed 23 October 2023]. [in Ukr.]
32. MYTSYK, Yu. (2001). Borders and Lands of the Zaporizhzhya Army (15th – Mid-17th Centuries). *Mahisterium*. Kyiv, Issue 7, pp. 4–7. [in Ukr.]
33. MYSHETSKYI, S. (1847). *The History of Zaporozhian Cossacks, How they Began in Ancient Times, and Where they Originated from, and in What State they are Today*. Moscow, 43 p. [in Rus.]
34. YARESENKO, V. (1970). *Folk Poems, Songs, Ballads*. Kyiv: Molod, 335 p. [in Ukr.]
35. NOVYTSKYI, Ya. (2007). *Works in 5 Volumes*. Vol. 2. Zaporizhzhia: PE AA Tandem, 510 p. [in Ukr.]

36. NOVYTSKYI, Ya. (2009). *Works in 5 Volumes*. Vol. 3. Zaporizhzhia: PE AA Tandem, 440 p. [in Ukr.]
37. NORA, P. (2014). *The Present, the Nation, Memory*. Kyiv: Klio, 272 p. [in Ukr.]
38. PADALKA, L. (1894). On the Issue of the Existence of the Zaporozhye Sich in the Early Times of the Zaporozhye Cossacks. *Russkaia starina* (Russian Antiquity), Vol. XLV, May, pp. 258–276, pp. 439–461. [in Rus.]
39. Letter of the Aleksandrovsk City Administration to the Petrograd Oblast Committee of the All-Russian Zemstvo and City Unions, January 8, 1917. *State Archive of the Zaporizhzhya Region*. Fund 24, Descr. 7, Case 153, pp. 8–10. [in Rus.]
40. PLISETSKYI, M. (1958). Duma about the Campaign of the Zaporizhians to the Caucasus (On the Problem of Connections Between Ukrainian Folklore and the Creativity of the Don Cossacks). *Scientific Notes. Uzhhorod State University*. Vol. XXXIII: Ukrainian and Russian Literature, pp. 61–100. [in Ukr.]
41. POKROVSKY, M. (1933). *Russian History from Ancient Times*. In 4 Vol. Moscow: State Socio-Economic Publishing House, Vol. 2, 320 p. [in Rus.]
42. *Complete Collection of Laws of the Russian Empire. First Collection (1649–1825)*: in 45 Vol. (1830). St. Petersburg: Printed in the Printing House of the Second Department of His Imperial Majesty's Own Chancellery. Vol. 20: 1775–1780. 1034 p. [in Rus.]
43. *Complete Collection of Russian Chronicles*. (1913). Vol. 21, Second Half. A Book of Royal Genealogy. St.-Petersburg: Typography of M. A. Aleksandrov, pp. 344–708. [in Rus.]
44. PORTNIKOV, V. (1990). Sources of Spirituality. *Molod Ukrainy*. August 8. [in Ukr.]
45. Problems of the History of Zaporizhzhya Cossacks in Modern Historical Science and Museum Practice. (1990). *Materials of the First Republican Scientific and Practical Conference, Zaporizhzhia*, January 18–20. Dnipropetrovsk, 219 p. [in Ukr.]
46. *Posted in the Records of Erika Lasota, the Outlaw Roman Emperor Rudolph II to the Zaporozhians in 1594* (1873). St. Petersburg: Typography of P. P. Merkulev, 95 p. [in Rus.]
47. PUSHKIN, A. (1959). *Collected Works*. In 10 Vol. Moscow: State Publishing House of Fiction. Vol. 2. Poems 1823–1836. [in Rus.]
48. RIGELMAN, A. (1847). *Chronicle Narrative about Little Russia*. Moscow: In the University Printing House. [in Rus.]
49. SAVCHENKO, V. (200). *Civil War Adventurers: Historical Investigation*. Kharkov: Folio; Moscow: ACT Publishing House LLC, 368 p. [online] Available at: <https://coollib.com/b/180166/read#t9>. [Accessed 16 November 2023]. [in Rus.]
50. SARYCHEV, V. (2019). *Khortytsia in Written Documents and Testimonies: from Kostiantyn Porphyrogenitus to Mikola Gogol*. Zaporizhzhia: Keramist, 50 p. [in Ukr.]
51. Holiday of Cossack Glory. *Hortica. Almanac of the Zaporizhzhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 6–14. [in Ukr.]
52. SEREDA, M. (1930). Otamanshchyna. *Chronicle of the Red Viburnum*. Issue 1, pp. 10–13. [in Ukr.]
53. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century. (1648–1676)*. Kyiv: Publishing House Alternative, 349 p. [in Ukr.]
54. STUPACHENKO, V. (1992). “Here is the Aura of the Spirit of Memory.” *Hortica. Almanac of the Zaporizhzhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 109–110. [in Ukr.]
55. SUSHKO, K. (1992). Will not Die, will not Perish. *Hortica. Almanac of the Zaporizhzhia Organization of the Writers' Union of Ukraine*. Issue 2, pp. 10–14. [in Ukr.]
56. TVERDOKHLIB, M. *Ukraine Celebrates the 500th Anniversary of the Cossacks*. [online] Available at: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755> [Accessed 16 November 2023]. [in Ukr.]
57. TOKAREV, V. (2008). Return to the Pedestal: Historical Commentary on the Film “Bohdan Khmelnytskyi” (1941). *Historiographical Research in Ukraine*:

Collection of Scientific Works. Kyiv. Issue 18, pp. 427–455. [in Rus.]

58. TURCHENKO, F. (2009). Zaporizhzhia Region during the Days of the Central Rada. *Scientific Works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University*. Zaporizhzhia: ZNU. Issue XXV, pp. 7–21. [in Ukr.]

59. *In the Grip of Totalitarianism: The First Twentieth Anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (1936–1956): Collection of Documents and Materials*: in 2 Parts. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 1996. Part II. 1944–1956. 247 p. [in Ukr.]

60. *Ukrainian Poetry of the 16th Century (1987)*. Kiev: Soviet writer, 287 p. [in Ukr.]

61. ISAEVICH, D., comp. (1987). *May we be United Forever. Century 17th*. Moscow: Young Guard, 493 p. [in Rus.]

62. SHCHERBAK, V. (2005). Zaporozhye Sich. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, pp. 270–275. [in Ukr.]

63. EVARNITSKYI, D. (1892). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 Volumes. St. Petersburg. Vol. I, 542 p. [in Rus.]

64. YAVORNYTSKYI, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*: in 3 Volumes. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1, 592 p. [in Rus.]

65. YAKOVENKO, N. (1997). *An Outline of the History of Ukraine from the Earliest Times to the End of the 18th Century*. Kyiv: Heneza, 380 p. [in Ukr.]

66. Marcin Bielski's Chronicle (1856). Sanok, 1856. Vol. III. Book VI. *Along with the Sequel*. [in Pol.]

67. PAPROCKI, B. (1858). *Coats of Arms of Polish Knights by Bartosz Paprocki Collected and Published in 1584*. Kraków, 964 p. CLXII. [in Pol.]

68. *Porogis of the Dnepr above Kamenosaton. Manuscript Maps from the Joseph Nicolas Delile Collection of the Territories of Russia Between 1724 and 1729*. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). Digital Preservation. [online] Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z/f1.item.r=Dnepr.zoom> [Accessed 16 November 2023]. [in Fra.]

69. SANSON, N. (1674). *Black or Polish Russia: Which Includes the Provinces of Black Russia of Volhynia and Podolia Divided into their Palatinates: Commonly Known as Ukraine or Cossack Country*. [online] Available at: <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=121286745&uid=121161655>. [Accessed 16 November 2023]. [in Fr.]

70. SARNICIUS, S. (1585). *Inventory of Old and New Poland*. [in Lat.]